

Sangli District Central Co-Operative Bank

CLERK

Institute of Banking Personnel Selection (IBPS)

बुकलेट - 1

सहकार, बँक आणि सामान्य ज्ञान

अनुक्रमणिका

S. No.	Chapter	Page No.
1.	सहकाराची तत्वे (Principles of Cooperation)	1
2.	सहकार चळवळ (Cooperative Movement)	5
3.	वित्तीय बाजार (Financial Market)	13
4.	बँका (Banks)	36
5.	भांडवली बाजार (Capital Market)	50
6.	प्रतिभूती बाजार (Securities Market)	68
7.	रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (Reserve Bank of India)	76
8.	चलनविषयक धोरण (Monetary Policy)	95
9.	सामान्य ज्ञान (General Knowledge)	110
10.	संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञान (Computer & IT)	141

प्रस्तावना

- सहकाराचा प्रसार मुख्यतः 19 व्या शतकात युरोपमध्ये झाला असला, तरी 1498 मध्ये स्थापन झालेली 'द शोअर पोर्टर्स सोसायटी' ही जगातील पहिली सहकारी संस्था आहे.
- जगातील विविध सहकारी संस्थांनी ज्या संस्थांपासून प्रेरणा घेतल्या अशा तीन प्रकारच्या संस्थांचा उदय 19 व्या शतकात झाला.

1) रॉशडेल पद्धत -

- रॉबर्ट ओवेन (1771 ते 1858) हा रॉशडेल पद्धतीच्या सहकार चळवळीचा प्रणेता होता.
- 1844 मध्ये उत्तर इंग्लंडमध्ये रॉशडेल या शहरातील कापड गिरणीत काम करणाऱ्या 28 विणकर कारागिरांनी एकत्र येऊन 'रॉशडेल सोसायटी' ही सहकारी संस्था स्थापन केली. यानंतर स्थापन झालेल्या सहकारी संस्थांनी या रॉशडेल सोसायटीतूनच प्रेरणा घेतली. त्यामुळे या संस्थेच्या सभासदांना रॉशडेल पायोनियर्स म्हटले जाई.
- दैनंदिन जीवनावश्यक वस्तू महाग मिळत असल्याने या विणकर कारागिरांनी एकत्र येऊन ग्राहक सहकार भांडाराची (बिगरकृषी बिगरपतसंस्था) निर्मिती केली. जीवनावश्यक वस्तू स्वस्त दरात उपलब्ध करून आर्थिक सक्षमीकरण करणे या सहकारी संस्थेचा उद्देश होता.
- रॉबर्ट ओवेन हा एक युटोपीयन समाजवाद आणि सहकारी चळवळ सुरू करणारा आद्य समाजसुधारक होऊन गेला. त्याला 'सहकाराचा जनक' असे म्हणतात. त्याने 'खेड्यांचा सहकार' ही संकल्पना मांडली. या सहकारात कामगार सहकाराने अन्न, कपडे स्वतःच तयार करून स्वावलंबी होतील आणि दारिद्र्यातून वर येतील असे अपेक्षित होते. यासाठी त्याने स्कॉटलंड येथे 'ऑर्बिस्टन' आणि अमेरिकेच्या इंडियाना प्रांतात 'न्यू हार्मोनी' येथे असा खेड्यांचा सहकार तयार करण्याचा प्रयत्न केला.

2) शुल्झ डेलिन्झ पद्धत -

- शुल्झ डेलिन्झ (1808 ते 1883) हा या शुल्झ डेलिन्झ पद्धतीच्या सहकार चळवळीचा जनक होता.
- 1852 मध्ये शुल्झ डेलिन्झ याने जर्मनीतील व्यापारी, औद्योगिक कामगार व इतर कारागिरांना एकत्र आणून एका सहकारी पतसंस्थेची (बिगरकृषी पतसंस्था) निर्मिती केली. ही पतसंस्था जर्मनीतील व्यापाऱ्यांना कर्जपुरवठा करू लागली. सभासदांचा व्यावहारिक व आर्थिक विकास व्हावा, हा या सहकारी पतसंस्थेचा उद्देश होता.

3) रायफेझन पद्धत -

- फ्रेडरिक रायफेझन (1818 ते 1888) हा रायफेझन पद्धतीच्या सहकार चळवळीचा जनक होता.
- 1854 मध्ये ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना एकत्र आणून एका सहकारी पतसंस्थेची (कृषी पतसंस्था) निर्मिती या फ्रेडरिक रायफेझनने केली. ही पतसंस्था जर्मनीतील शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करू लागली. ग्रामीण शेतकऱ्यांची पतपुरवठ्याची गरज भागवून शेतकऱ्यांमध्ये काटकसरीची, परस्पर सहकार्याची भावना वाढीस लावून त्यांचा नैतिक विकास करण्याचे उद्दिष्ट समोर ठेवण्यात आले.

रॉशडेल, शुल्झ डेलिन्झ, रायफे झन पद्धतींनी जगात सहकार पद्धतीने अनुक्रमे बिगर कृषी बिगर पतसंस्था, बिगर कृषी पतसंस्था आणि कृषी पतसंस्था स्थापन करण्यास प्रेरणा दिली.

सहकार

- व्ही. एल. मेहता यांनी सहकाराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, "समान आर्थिक उद्दिष्ट प्राप्त करण्यासाठी समान गरजा तसेच आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अनेक व्यक्ती स्वेच्छेने ज्या चळवळीत सामील होतात, त्यास सहकार असे म्हणतात."

- 2) या व्याख्येवरून आपल्याला सहकाराची पुढील वैशिष्ट्ये आढळतात.
 - i) समान उद्दिष्ट
 - ii) समान गरजा
 - iii) सामूहिक प्रयत्न
 - iv) ऐच्छिक सहभाग
 - v) चळवळीचे स्वरूप
- 3) एच कॅल्हर्ट यांनी सहकाराची तत्त्वे आणि कायदा या पुस्तकात सहकाराची व्याख्या 'ज्यामध्ये व्यक्ती स्वेच्छेने स्वतःच्या आर्थिक हिताच्या संवर्धनासाठी समानतेच्या आधारावर एकत्र येतात, त्या संस्थेला सहकार असे म्हणतात', अशी केली आहे. पॉल लॅम्बर्ट यांच्या मते 'व्यक्तींनी एकत्र येवून स्थापन केलेली आणि दिग्दर्शित केलेली व्यावसायिक संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय. या संस्थेचे कामकाज लोकशाही तत्त्वावर चालते आणि ती लोकांना आणि समाजाला सेवा पुरविते.'
- 4) सहकाराचे महत्त्व -
 - i) सहकार चळवळ ही विविध व्यवसाय संघटनांमध्ये सर्वश्रेष्ठ असते. एकल व्यापार, भागीदारी, कंपनी यात सहकार चळवळ श्रेष्ठ असते. सहकार चळवळीत नफा, अंतर्गत स्पर्धा, मध्यस्थ यांना स्थान नसते.
 - ii) भांडवलशाही आणि समाजवाद यांपेक्षा सहकाराची तत्त्वे श्रेष्ठ वाटतात. सहकार या दोन्ही अर्थव्यवस्थांना जोडणारा दुवा आहे.
 - iii) सहकारात 'एक व्यक्ती - एक मत' असल्यामुळे व्यक्तीला सर्वाधिक महत्त्व दिले जाते, भांडवलाला नव्हे.
 - iv) सहकार ही एक चळवळ आहे. नफ्यापेक्षा आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकाचे कल्याण आणि सेवा यांना आत्यंतिक महत्त्व दिले जाते.
- 5) सहकारी संस्थांचे प्रकार -
 - i) सहकारी संस्थांचे खालील 4 प्रकार पडतात.
 - ii) कृषी पतसंस्था - म्हणजे कृषी क्षेत्रासाठी वित्तीय सेवा पुरविणाऱ्या सहकारी संस्था. उदा. पुणे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक
 - iii) बिगर कृषी पतसंस्था - म्हणजे गैरकृषी क्षेत्रासाठी वित्तीय सेवा पुरविणाऱ्या सहकारी संस्था. उदा. सरकारी नोकरांची पतपेढी
 - iv) कृषी बिगर पतसंस्था - म्हणजे कृषी क्षेत्रातील गैरवित्तीय सहकारी संस्था. उदा. सहकारी साखर कारखाना.
 - v) बिगर कृषी बिगर पतसंस्था - म्हणजे गैरकृषी क्षेत्रात कार्य करणारी गैरवित्तीय सहकारी संस्था. उदा. सहकारी गृहनिर्माण संस्था.

आंतरराष्ट्रीय सहकारी गट (ICA)

- 1) जगातील सर्व सहकारी संस्थांना एकत्र आणून त्यांचे प्रतिनिधित्व करण्याच्या उद्देशाने 1895 मध्ये लंडन येथे आंतरराष्ट्रीय सहकारी गट नावाने (ICA-International Co-operative Alliance) संस्था स्थापन करण्यात आली.
- 2) ICA चे मुख्यालय 1982 मध्ये लंडनमधून जिनिव्हात (स्वित्झर्लंड) हलवण्यात आले, 2014 मध्ये जिनिव्हामधून ब्रुसेल्स (बेल्जियम) मध्ये हलवण्यात आले. ICA चे 109 देशांमधील 313 सहकारी संस्था सदस्य आहेत. ICA सहकार क्षेत्राशी निगडित 1.2 बिलियन लोकांचे प्रतिनिधित्व करते. ICA ची 4 प्रादेशिक कार्यालये (ब्रुसेल्स, नैरोबी, सॅन जोस आणि दिल्ली येथे प्रत्येकी एक) आहेत.
- 3) ICA ची कार्ये -
 - i) ICA जगातील व्यक्ती, सरकार, क्षेत्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांना सहकाराचे महत्त्व पटवून देते.
 - ii) ICA संस्था सहकार चळवळीचा आवाज आहे. संस्था सहकार चळवळीचे नेतृत्व करते.
 - iii) सहकार चळवळी वाढीस लागण्याच्या उद्देशाने सदस्यांसाठी योग्य धोरणात्मक वातावरण निर्मिती करण्यास संस्था प्रयत्नशील आहे.
 - iv) सहकार यशस्वी होण्यासाठी संस्था योग्य माहिती पुरविण्याचे काम करते.
 - v) संस्था विविध सहकारी संस्थांना तांत्रिक मदत करते.

4) ICA ची उद्दिष्टे -

- i) सदस्यसंख्येत वाढ करणे.
- ii) ICA चा जागतिक प्रभाव वाढविणे.
- iii) स्थानिक व आर्थिक प्रगतीसाठी सशक्त सहकारी संस्थेचा विकास करणे.
- iv) आर्थिक क्षमता, चांगले प्रशासन विकसित करून शाश्वत सक्षमीकरण करणे.

5) सहकाराची मूल्ये (Values) -

- i) स्वयंसहाय्यता (Self-help)
- ii) स्वयं उत्तरदायित्व (Self responsibility)
- iii) लोकशाही (Democracy)
- iv) समानता (Equality)
- v) समान वाटा आणि एकजूट (Equity & Solidarity)

6) प्रत्येक वर्षातील जुलैमधील पहिला शनिवार 'आंतरराष्ट्रीय सहकार दिन' म्हणून ICA साजरा करते. संयुक्त राष्ट्रसंघाने 2012 हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय सहकाराचे वर्ष' म्हणून साजरे केले होते.

7) वरीलप्रमाणेच ICA एक अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावते, सहकाराची तत्त्वे (Principles of co-operatives) निर्धारित करण्याची.

सहकाराची तत्त्वे

1) सहकाराची जुनी तत्त्वे - रॉशडेल सोसायटीने सर्वप्रथम 1844 मध्ये सहकाराची 7 तत्त्वे मांडली. या तत्त्वांना रॉशडेल तत्त्वे म्हणतात. तसेच या तत्त्वांना सहकाराची जुनी तत्त्वे असेही म्हणतात. ही तत्त्वे खालीलप्रमाणे होती.

- a) खुले सभासदत्व (Open membership) - सहकारी संस्थांमध्ये कोणीही सहभागी होऊ शकतो.
- b) लोकशाही नियंत्रण (Democratic control) - एक व्यक्ती एक मत या न्यायाने लोकशाही पद्धतीने कारभार चालतो.
- c) भांडवलावर मर्यादित व्याज (Payment of limited interest on capital) - भांडवल गुंतविणाऱ्या सदस्यांना मर्यादित व्याज मिळते.
- d) राजकीय व धार्मिक तटस्थता (Political & religious neutrality) - राजकीय हस्तक्षेप नसतो, कुठलीही धार्मिक मते नसतात.
- e) रोख व्यवहार (Cash trading & no credit extended) - सर्व व्यवहार रोख व पारदर्शक असतात.
- f) शिक्षण प्रसार (Promotion of education) - सहकारमूल्यांच्या शिक्षणाचा प्रसार करून सहकार चळवळ वृद्धिंगत केली जाते.
- g) व्यवहाराच्या प्रमाणात लाभांश (Distribution of surplus in proportion of trade) - खेळते भांडवल व नफा यांच्यातून मिळणाऱ्या लाभांशाची वाटणी व्यवहारांचे प्रमाण विचारात घेऊन केली जाते.

ICANE सहकाराची तत्त्वे ठरविण्यासाठी 1934 मध्ये एका अभ्यासगटाची नियुक्ती केली. 1937 मध्ये या अभ्यासगटाने रॉशडेल सोसायटीने सुचविलेल्या 7 तत्त्वांचा जसाच्या तसा स्वीकार केला. फक्त खुले सभासदत्व, लोकशाही नियंत्रण, भांडवलावर मर्यादित व्याज, व्यवहाराच्या प्रमाणात लाभांश यांना महत्त्वाची तत्त्वे तर राजकीय व धार्मिक तटस्थता, रोख व्यवहार व शिक्षणप्रसार यांना कमी महत्त्वाची तत्त्वे असे वर्गीकरण केले.

2) सहकाराची 1966ची तत्त्वे - 1964 मध्ये ICA ने आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे सहकारतज्ज्ञ डी. जी. कर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. कर्वे समितीने सहकाराची सहाच तत्त्वे सुचविली. ही तत्त्वे खालीलप्रमाणे होती.

- a) खुले व ऐच्छिक सभासदत्व (Open & voluntary membership)
- b) लोकशाही प्रशासन (Democratic governance)
- c) भांडवलावर मर्यादित व्याज (Limited return on equity)

- d) सहकार शिक्षण (Co-op Education) – शिक्षण प्रसारापेक्षा सहकाराचेच शिक्षण हा मूळ उद्देश असल्यामुळे सहकार शिक्षण हे तत्त्व स्वीकारण्यात आले.
- e) नफ्याची न्याय्य वाटणी (Surplus belongs to members) - व्यवहाराच्या प्रमाणात लाभांश या तत्त्वाऐवजी नफ्याची न्याय्य वाटणी असे तत्त्व स्वीकारण्यात आले.
- f) सहकारांतर्गत सहकार (Co-operation among co-operatives) - सहकार तत्त्वावर उभ्या राहिलेल्या विविध सहकारी संस्थांनी एकमेकांमध्ये देखील सहकार करावा व सहकार चळवळ वाढवून सशक्त करावी, या उद्देशाने हे पूर्णतः नवीन तत्त्व स्वीकारण्यात आले. 1966 मध्ये ICA ने वरील तत्त्वांचा स्वीकार केला.

सारांश -

- i) तत्त्वांची संख्या 6 झाली.
 - ii) 'राजकीय व धार्मिक तटस्थता' आणि 'रोखव्यवहार' ही तत्त्वे गाळण्यात आली.
 - iii) 'शिक्षणप्रसार' हे तत्त्व 'सहकार शिक्षण' असे झाले.
 - iv) 'व्यवहाराच्या प्रमाणात लाभांश' हे तत्त्व 'नफ्याची न्याय्य वाटणी' असे झाले.
 - v) 'सहकारांतर्गत सहकार' हे पूर्णतः नवीन तत्त्व स्वीकारण्यात आले.
- 3) सहकाराची नवीन तत्त्वे - ICA ने 1995 मध्ये स्वेन अके बुक यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची स्थापना केली. बुक समितीने या तत्त्वांचा आकडा पुन्हा 7 वर नेला. या 7 तत्त्वांना सहकाराची नवीन तत्त्वे असे म्हणतात. ही नवीन तत्त्वे खालीलप्रमाणे.
- a) खुले व ऐच्छिक सभासदत्व (Open & voluntary membership)
 - b) लोकशाही नियंत्रण (Democratic member control)
 - c) सदस्यांचा आर्थिक सहभाग (Members' economic participation) - भांडवलावर मर्यादित व्याजापेक्षा सदस्यांच्या समान भांडवली वर्गणीला अधिक महत्त्व देण्यात आले.
 - d) स्वातंत्र्य व स्वायत्तता (Autonomy & independence) - 'राजकीय व धार्मिक तटस्थता' हे जुने तत्त्व, जे कर्वे समितीने गाळले होते. ते 'स्वातंत्र्य व स्वायत्तता' या स्वरूपात स्वीकारण्यात आले.
 - e) सहकार शिक्षण (Co-op education, training & information)
 - f) सहकारांतर्गत सहकार (Co-operation among co-operatives)
 - g) समाजकल्याणाची भावना (Concern for community) - हे पूर्णतः नवीन तत्त्व बुक समितीने सुचविले. सहकारी संस्थांनी समुदाय व समाजाच्या शाश्वत विकासासाठी व कल्याणासाठी प्रयत्नशील असले पाहिजे. किंबहुना ते त्यांचे कर्तव्यच असावे.

सहकाराच्या नवीन तत्त्वांचा प्रसार करून सहकार चळवळीला तात्त्विक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्यासाठी ICA प्रयत्नशील आहे. वरील नवीन 7 तत्त्वांचा ICA ने 'मॅचेस्टर कॉॅंग्रेस' बैठकीत सप्टेंबर 1995 मध्ये अवलंब केला.

सारांश -

- i) तत्त्वांची संख्या पुन्हा 7 झाली.
- ii) 'भांडवलावर मर्यादित व्याज' हे तत्त्व 'सदस्यांचा आर्थिक सहभाग' असे झाले.
- iii) 'स्वातंत्र्य व स्वायत्तता' हे नवीन तत्त्व स्वीकारण्यात आले.
- iv) 'समाजकल्याणाची भावना' हे पूर्णतः नवीन तत्त्व स्वीकारण्यात आले.

भारतातील सहकार चळवळ (Cooperative Movement in India)

भारतात सहकारी चळवळीचा पाया 1904 मध्ये रोवला गेला. 1904 मधील सहकारी पतपुरवठा संस्था कायद्यापासून सहकार चळवळ वाढू लागली. 2011 मधील 97 व्या घटनादुरुस्तीने सहकार चळवळीला घटनात्मक पाठबळ देऊन चळवळ आणखी सशक्त करण्यात आली. भारतातील सहकार चळवळीने ग्रामीण औद्योगिकीकरणाची पायाभरणी केली, समान मूल्ये रोवली, ग्रामीण नेतृत्वाचे शिक्षण देऊन लोकशाहीचे शिक्षण दिले, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना दिली, बचत व गुंतवणुकीस प्रोत्साहन दिले, कृषी अर्थव्यवस्थेला आधार पुरवला. सहकार चळवळीचा उदय व विकास कसा झाला, याची चर्चा खालील मुद्यांच्या आधारे करता येईल.

1) फ्रेडरिक निकोल्सन - 1892

- फ्रेडरिक निकोल्सनला मद्रास प्रांत शासनाने सहकारी पतसंस्थांचा अभ्यास करण्यासाठी 1892 मध्ये जर्मनीला पाठविले होते.
- निकोल्सनने भारतात सहकारी संस्था स्थापन करण्याची शिफारस केली आणि त्याची प्रेरणा त्याने जर्मनीतून घेतली. ग्रामीण सहकारी पतसंस्था स्थापन करताना रायफेझन पद्धतीचा, तर शहरी सहकारी पतसंस्था स्थापन करताना शुल्झ डेलिट्झ पद्धतीचा स्वीकार करण्याची शिफारस निकोल्सनने केली.

2) एडवर्ड लॉ समिती - 1901

- निकोल्सन यांच्या शिफारशीनुसार ब्रिटीश भारत सरकारने एडवर्ड लॉ यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. या समितीने युरोपमधील कृषी पतसंस्थांचा अभ्यास केला.
- लॉ समितीने ग्रामीण भारताचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी 'रायफेझन पद्धतीच्या सहकारी पतसंस्था संजीवनी ठरू शकतील' असे सुचविले. समितीने सुचविलेल्या जवळपास सर्वच शिफारशी शासनाने स्वीकारल्या. रायफेझन पद्धतीच्या सहकारी पतसंस्था वाढीस लागण्याच्या उद्देशाने 1904 मध्ये सहकारी पतपुरवठा पतसंस्था कायदा संमत करण्यात आला. या कायद्याची रचना लॉ समितीने सुचविली होती.

3) सहकारी पतपुरवठा संस्था कायदा - 1904 (The Cooperative Credit Societies Act 1904)

- 1904 च्या आसपासचा काळ स्वदेशी चळवळीचा होता. या काळात सहकारी पतसंस्था स्थापन करून ग्रामीण पुनरुज्जीवन व्हावे, या उद्देशाने ब्रिटीश भारत शासनाने 1904 मध्ये सहकारी पतपुरवठा संस्था कायदा संमत केला.
- या कायद्यातील तरतुदी अशा होत्या - किमान 10 व्यक्ती सहकारी पतसंस्था स्थापन करू शकतात. सभासदांनाच कर्जाऊ रक्कम मिळेल. एक व्यक्ती - एक मत या सहकार तत्वाला आत्यंतिक महत्त्व राहिल. लेखापरीक्षणासाठी प्रत्येक प्रांतासाठी एक निबंधक (Registrar) असेल. पतसंस्थांचे ग्रामीण व नागरी असे वर्गीकरण राहिल. कृषी पतसंस्थेत 4/5 सदस्य शेतकरी असावेत. नागरी पतसंस्थेत 4/5 सदस्य शहरातील असावेत. ग्रामीण पतसंस्था मर्यादित तत्त्वावर स्थापन केल्या जातात. नागरी पतसंस्था मर्यादित किंवा अमर्यादित तत्त्वावर स्थापन केल्या जातात.
- ग्रामीण व शहरी पतसंस्था स्थापण्यासाठी 1904 च्या कायद्यात विविध तरतुदी असल्या तरी या कायद्यामुळे 'ग्रामीण कृषी पतसंस्थांच्या' विकासात मोठा हातभार लागला. पैशाचे गैरसंस्थात्मक स्रोतच अस्तित्वात होते. वरील कायद्यामुळे संस्थात्मक स्रोत विकसित होत गेले. शेतकऱ्यांची सावकारांच्या विळख्यातून सुटका होऊ लागली. ग्रामीण कृषी पतसंस्था शेतकऱ्यांना अल्पकालीन कर्जे पुरवू लागली.
- यापुढेही काही कायदे केंद्राने केले. नंतर सहकार विषय प्रांताकडे व नंतर राज्याकडे गेला. परंतु या संपूर्ण चळवळीचा पाया 1904 चा कायदा राहिलेला आहे.

4) सहकारी संस्था कायदा 1912 (The Cooperative Societies Act 1912)

- 1904 चा कायदा सहकारी पतसंस्थांपर्यंत मर्यादित होता. 1912 मध्ये सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांना लागू होणारा व्यापक कायदा संमत करण्यात आला. या कायदातील ठळक बाबी खालीलप्रमाणे होत्या.
- पतसंस्थांबरोबरच इतर सहकारी संस्था स्थापण्यास परवानगी देण्यात आली.
- 'सहकार' व्याख्येचे विस्तृतीकरण करण्यात येऊन सहकारी संस्थांना कायदेशीर संरक्षण देण्यात आले.
- सभासदांच्या भांडवल गुंतवणुकीवर मर्यादा घालण्यात आल्या.

5) एडवर्ड मॅकलॅगन समिती - 1914

- सहकार कायदांच्या कामगिरीचे परीक्षण करण्यासाठी मॅकलॅगन समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीच्या शिफारशी,
- सहकारी संस्थांनी उत्पादक कर्जासाठीच कर्जपुरवठा करावा.
- काटकसर, सहकार शिक्षण यावर भर द्यावा.
- सहकार क्षेत्रातील घटकांची रचना त्रिस्तरीय असावी.

6) रॉयल कमिशन ऑन अॅग्रीकल्चर - 1928

- 1928 मध्ये लिनलिथगो यांच्या अध्यक्षतेखालील रॉयल कमिशन ऑन अॅग्रीकल्चरने सहकार क्षेत्राचा देखील आढावा घेतला आणि भूतारण बँका (land mortgage banks) स्थापन करण्याची शिफारस केली.

7) आर. जी. सरैय्या समिती - 1945

- सहकारी संस्थांचा विकास व समन्वय यांचा अभ्यास करण्यासाठी आर. जी. सरैय्या समितीची स्थापना करण्यात आली. तिला 'सहकार नियोजन समिती' असेही म्हणतात. या समितीच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे होत्या.
- प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांचे बहुउद्देशीय सहकारी संस्थांमध्ये रूपांतर करावे.
- सहकार चळवळ पुढील 10 वर्षांत 50% खेड्यांपर्यंत, 30% ग्रामीण लोकसंख्येपर्यंत, 25% कृषीमालापर्यंत न्यावी.
- सहकार चळवळ प्रगतीचा निर्देशांक ठरवावा.

8) ए. डी. गोरवाला समिती - 1951

- ग्रामीण भागात होणाऱ्या कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास करण्यासाठी ए. डी. गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली 1951 मध्ये रिझर्व्ह बँकेने 'अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा सर्वेक्षण समिती' स्थापन केली. या समितीने 1954 मध्ये रिझर्व्ह बँकेला आपला अहवाल सुपूर्द केला. या समितीच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे होत्या.
- मोठ्या सहकारी संस्था स्थापन कराव्यात.
- सहकार चळवळीची उद्दिष्टे जाहीर करावीत.
- इम्पिरियल बँकेचे सरकारी हस्तांतरण करावे. (या शिफारशीनुसार 1 जुलै 1955 ला इम्पिरियल बँकेचे हस्तांतरण होऊन तिचे नाव 'स्टेट बँक इंडिया' असे करण्यात आले.)
- ग्रामीण पतनियोजनात सरकारी सहभाग, सहकाराला पतपुरवठा आणि तज्ज्ञ प्रशासन या त्रिसूत्रीचा अवलंब करावा.
- रिझर्व्ह बँकेतर्गत विविध निधी उभारावेत. जसे राष्ट्रीय कृषी विकास दीर्घकालीन निधी, राष्ट्रीय कृषी स्थिरता निधी, राष्ट्रीय कृषी पतहमी निधी इत्यादी.
- शेतकरी जी कर्जे घेतात, त्यात गैरसंस्थात्मक स्रोतांचा (उदा.- सावकार) वाटा 90% आहे. सहकार चळवळीद्वारे संस्थात्मक कर्जवाटप वाढणे अपेक्षित होते. त्यामुळे यासाठी अधिक प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.
- गोरवाला समितीने 'सहकारी संस्था अपयशी ठरल्या, पण सहकार यशस्वी व्हायलाच हवा' हे प्रसिद्ध वाक्य उच्चारले.

9) एस. निजलिंगप्पा समिती - 1959

- i) संयुक्त सहकार शेती संस्था स्थापनेला प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यक तरतुदी सुचविण्यासाठी नियोजन आयोगाने स्थापन केलेल्या निजलिंगप्पा यांच्या अध्यक्षतेखालील कार्यकारी गटाने (Working Group on Co-operative Farming) खालील शिफारशी केल्या.
- ii) 'एक गाव- एक सहकारी संस्था' हे तत्त्व थोडे शिथिल करून एका गावात अनेक संस्था स्थापण्यास परवानगी द्यावी.
- iii) संस्था स्थापनेचे नियम व सभासद होण्याचे नियम शिथिल करण्यात यावेत.
- iv) सहकारी संस्थेअंतर्गत विविध विषय उपसमित्या स्थापनेस परवानगी द्यावी.
- v) भूविकास बँकांनी दीर्घ मुदत कर्जे द्यावीत व इतर कर्जे सहकारी बँकांनी द्यावीत.

10) वैकुंठलाल मेहता समिती - 1959

- i) सहकार व ग्रामीण विकासाच्या परीक्षणासाठी स्थापलेल्या या सहकार पतसमितीच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे होत्या.
- ii) पतसंस्थांनी नगदी कर्जे न देता बियाणे, अवजारे इ. स्वरूपात कर्जे द्यावीत.
- iii) वित्तपुरवठ्याचे निकष ठरविण्यासाठी कर्जे वेळेत फेडली आहेत का ते विचारात घ्यावे.
- iv) पीक तारण कर्ज पद्धत देशभर लागू करावी.

11) दांतवाला समिती - 1964

- i) कृषीमालाची खरेदी-विक्री, वस्तू वितरण, साधनांचा पुरवठा, पतपुरवठा यांच्या अभ्यासासाठी 1964 मध्ये भारत सरकारने प्रो. दांतवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली 'सहकार विपणन समिती' स्थापन केली. या समितीने 1966 मध्ये आपला अहवाल सुपूर्द केला. या समितीच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे होत्या.
- ii) द्विस्तरीय सहकारी संस्था (जिल्हा पातळी आणि ग्रामीण पातळी) उभाराव्यात.
- iii) त्रिस्तरीय पद्धत ज्या राज्यांमध्ये अस्तित्वात आहे, त्यांनी ती तशीच चालू ठेवावी.
- iv) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांनी वितरण व पुरवठ्याचे देखील काम करावे.
- v) राज्य व्यापारी महामंडळे (state trading corporations) आणि भारतीय अन्न महामंडळ (FCI - Food Corporation of India) यांनी सहकारी संस्थांकडून खरेदी करावी. (1965 मध्ये या FCI ची स्थापना झालेली होती. तसेच 1965 मध्ये स्थापन झालेल्या कृषी किमती आयोगाचे पहिले अध्यक्ष प्रो. दांतवाला हेच होते.)

12) आर. एन. मिर्धा समिती - 1964

- i) सहकारी संस्थांचे स्वरूप आणि कायद्याचे परीक्षण करून कायदेशीर व प्रशासकीय बदल सुचविण्याच्या उद्देशाने 1964 मध्ये भारत सरकारने आर. एन. मिर्धा यांच्या अध्यक्षतेखाली 'सहकार निकष आणि अवलोकन समिती' स्थापन केली. या समितीच्या शिफारशी
- ii) सहकारी संस्थांमध्ये सावकार व ठेकेदारांना सभासदत्व देऊ नये.
- iii) सहकारी संस्थांचे लेखापरीक्षण शासकीय नियंत्रणातील संस्थेनेच करावे.
- iv) औद्योगिक, वाहतूक सहकार संस्थांमध्ये कामगार व कारागिरांना सहभागी करून घ्यावे.

13) बी. व्यंकटयप्पा समिती - 1966

- i) ग्रामीण भागास होणाऱ्या कर्जपुरवठ्याचा अभ्यास करण्यासाठी व्यंकटयप्पा यांच्या अध्यक्षतेखाली 1966 मध्ये रिझर्व्ह बँकेने 'अखिल भारतीय पतपुरवठा पुनर्घाणी समिती' केली. या समितीने 1969 मध्ये रिझर्व्ह बँकेला आपला अहवाल सादर केला. या समितीच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे होत्या.
- ii) सहकारी संस्थांचे आर्थिकदृष्ट्या सक्षमीकरण करावे.
- iii) कर्जपुरवठ्याची पद्धत सोपी व लवचिक असावी.

- iv) ग्रामीण कृषी पतपुरवठासाठी बहुसंस्थात्मक दृष्टिकोन (Multy Agency Approach) वापरावा.
- v) अत्यल्प व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांसाठी विकास यंत्रणा उभारावी.
- vi) सहकार चळवळीत मागे राहिलेल्या राज्यांमध्ये कृषी पतपुरवठा महामंडळे स्थापन करण्यात यावीत.
- vii) या समितीने काही संस्था उभारण्याच्या शिफारशी केल्या. जसे, रिझर्व्ह बँकेतर्गत 'कृषी पत मंडळ' (Agriculture Credit Boards), Rural Electrification Corporation (REC), Small Farmers Development Agencies (SFDA)

14) बी. व्ही. शिवरामन समिती - 1979

- i) भारत सरकारच्या निर्देशानुसार रिझर्व्ह बँकेने 1979 मध्ये बी. व्ही. शिवरामन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. या समितीला 'कृषी व ग्रामीण विकासासाठी संस्थात्मक पतपुरवठा पुनरावलोकन समिती' CRAFTICARD - Committee to Review Arrangements for Institutional Credit For Agriculture & Rural Development असे म्हणतात. या समितीच्या शिफारशीवरून नाबार्डची स्थापना करण्यात आली. नाबार्ड ग्रामीण परिक्षेत्रातील विकासात्मक पतपुरवठा करणाऱ्या सर्व वित्तीय संस्थांची 'शिखर संस्था' असून सहकारी बँकांचे नियोजन, तपासणी व पुनर्वित्तपुरवठा करते.

15) ए. एम. खुसरो समिती - 1986

- i) जागतिक बँक नाबार्डला आर्थिक मदत करत होती. परंतु या मदतीचा वापर जसा व्हायला हवा तसा होत नव्हता. यासाठी भारत सरकार, रिझर्व्ह बँक व जागतिक बँक यांनी ए. एम. खुसरो यांच्या अध्यक्षतेखाली 1986 मध्ये 'कृषी पतपुरवठा आढावा समिती' (Agricultural Credit Review Committee) स्थापन केली. या समितीने खालील शिफारशी केल्या.
- ii) सहकारी पतसंस्थांमधला सरकारी हस्तक्षेप कमी झाला पाहिजे.
- iii) सहकारी पतसंस्थांना अधिक स्वायत्तता दिली पाहिजे.
- iv) प्राथमिक कृषी पतसंस्थांच्या (PACS- Primary Agriculture Credit Societies) संरचनेत सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

16) ब्रह्मप्रकाश चौधरी समिती 1990

- i) चौधरी समितीला 'सहकाराचा मॉडेल कायदा' तयार करण्याची जबाबदारी देण्यात आली. 1991 मध्ये राज्यांना मार्गदर्शक ठरेल असा सर्वसमावेशक 'सहकाराचा मॉडेल कायदा' या समितीने सुचविला. या मॉडेल कायदानुसार सहकारी संस्थांना अधिक स्वायत्तता मिळून खरी लोकशाही प्रस्थापित होणार होती.

17) राष्ट्रीय सहकार धोरण - 2002

- i) 2002 मध्ये केंद्र शासनाने मॉडेल कायद्याला अनुसरून राष्ट्रीय सहकार धोरण जाहीर केले. धोरणानुसार राष्ट्र, देशातील सहकार वृद्धिंगत होण्यासाठी आवश्यक सहाय्य पुरवेल, प्रोत्साहन देईल, मदत पुरवेल, संस्थांच्या स्वायत्ततेसाठी प्रयत्नशील राहील, संस्था स्वयंपूर्ण व लोकशाही पद्धतींनी चालण्यासाठी प्रयत्न करेल.

18) वैद्यनाथन समिती - 2004

- i) ग्रामीण सहकारी पतसंस्थांचे पुनरावलोकन करण्यासाठी व योग्य कायदेशीर उपाय सुचविण्यासाठी 2004 मध्ये भारत सरकारने वैद्यनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली 'ग्रामीण सहकारी पतसंस्थांच्या पुनरुज्जीवनासाठीची समिती' स्थापन केली. या समितीने लघुमुदतीचा पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी पतसंस्थांसाठीचा अहवाल फेब्रुवारी 2005 मध्ये आणि दीर्घकालीन पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी पतसंस्थांसाठीचा अहवाल ऑगस्ट 2006 मध्ये शासनाकडे सुपूर्द केला. या समितीच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे होत्या.
- ii) राज्यांनी त्यांच्या सहकार कायद्यात दुरुस्त्या केल्या पाहिजेत.
- iii) या दुरुस्त्यांसाठी मार्गदर्शक ठरेल असा सहकाराचा मॉडेल कायदा याही समितीने सुचविला.
- iv) दीर्घकालीन पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी पतसंस्थांच्या संरचनेत सुधारणा करणे आवश्यक आहे. या सुधारणा कोणत्या तेही या समितीने सुचविल्या.

19) शिवाजीराव पाटील समिती - 2009

- i) 2004 मध्ये 1904 च्या सहकारी पतपुरवठा संस्था कायद्याला 100 वर्षे पूर्ण झाली. 100 वर्षांत सहकार चळवळीने काय साध्य केले तसेच भविष्यकाळासाठी आवश्यक संस्थात्मक व कायदेशीर उपाययोजना काय असाव्यात हे सुचविण्यासाठी शिवाजीराव पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली 2009 मध्ये एक उच्चस्तरीय सहकार समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत.
- ii) सहकारी संस्थांना घटनात्मक मान्यता मिळावी.
- iii) सहकारी संस्थांमध्ये स्पर्धात्मकता निर्माण करावी.
- iv) सभासदांच्या जागृत सहभागावर भर द्यावा.
- v) ब्रह्मप्रकाश चौधरी समितीने सुचविलेला मॉडेल कायदा हाच राज्यांनी 'सहकार कायदा' म्हणून संमत करावा.

20) सहकाराबाबत 97 वा घटनादुरुस्ती कायदा - 2011

- i) ब्रह्मप्रकाश चौधरी समितीने सुचविलेला मॉडेल कायदा, सहकार धोरण व शिवाजीराव पाटील समितीच्या शिफारशी यांचा एकत्रित परिणाम म्हणून बहुप्रतिक्षित 97 वा घटनादुरुस्ती कायदा 2011 हा 12 जानेवारी 2012 ला संमत करण्यात आला व 15 फेब्रुवारी 2012 पासून लागू करण्यात आला. 'ग्रामीण भारताचा विकास होण्यासाठी सहकारी संस्थांच्या आर्थिक उपक्रमांना चालना देणे' हा या घटनादुरुस्तीमागचा प्रमुख उद्देश होता. या घटनादुरुस्तीनुसार
- ii) भाग III मध्ये 19-1-c कलमात युनियन नंतर 'सहकारी संस्था' (Cooperative Societies) असा शब्द वाढविण्यात आला.
- iii) भाग IV मध्ये 43 B हे नवीन कलम टाकण्यात आले. 43 B कलम - 'राष्ट्र सहकारी संस्थांच्या स्वयंनिर्मितीला स्वयंचालनाला, लोकशाही नियंत्रणाला, व्यावहारिक प्रशासनाला प्रोत्साहन देईल.'
- iv) भाग IX B 'सहकारी संस्था' या नविन भागाचा समावेश करण्यात आला.
- v) एप्रिल 2013 मध्ये राजेंद्र शाह यांनी दाखल केलेल्या जनहित याचिकेत केंद्र सरकारला सहकाराबाबत कायदे करण्याचा अधिकार नसल्याचे म्हटले. गुजरात उच्च न्यायालयाने याचिकेतील म्हणणे योग्य असल्याचे आणि 97 व्या घटनादुरुस्तीतील काही बाबी असंवैधानिक असल्याचे म्हटले. जुलै 2021 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयानेही गुजरात उच्च न्यायालयाचा 2013 चा निकाल कायम ठेवला आणि 97 व्या घटनादुरुस्तीतील काही बाबी असंवैधानिक असल्याचे म्हटले आहे. न्यायालयांनी यामागे खालील मुद्दे अधोरेखित केले आहेत.
- vi) संसदेने सदर घटनादुरुस्ती राज्यांच्या विधानसभांच्या मंजूरीशिवाय पारित केली आहे.
- vii) सहकार हा राज्य सूचीतील विषय (विषय क्र. 32) असल्यामुळे त्याबाबत कायदे करण्याचा अधिकार राज्यांनाच आहे. भाग IX B मधील 243 ZH ते 243 ZT कलमे या तत्वाला बाधा पोहोचवतात.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ (Cooperative Movement in Maharashtra)

- 1) मुंबई प्रांतात केंद्राचे 1904 मधील सहकारी पतपुरवठा संस्था कायदा व 1912 मधील सहकारी संस्था कायदा लागू होते. 1919 च्या मॉॅट्ग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणांन्वये प्रांतांना स्वतंत्र कायदे करण्याची मुभा देण्यात आली. या सुधारणांन्वये मुंबई, बंगाल, ओरिसा, मद्रास प्रांतांनी स्वतंत्र सहकार कायदे केले. मुंबई प्रांतासाठी 1925 मध्ये मुंबई सहकारी संस्था कायदा करण्यात आला.
- 2) महाराष्ट्रात सहकार चळवळीची सुरवात 1910 मध्ये प्राथमिक कृषी पतसंस्थेच्या स्थापनेने झाली. 1950 मध्ये प्रवरानगरातील शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन सावकारांच्या पाशातून स्वतःला मुक्त करवून घेतले आणि सहकारी तत्त्वावर सहकारी साखर कारखान्याची मुहूर्तमेढ केली. मुंबई प्रांताच्या विभाजनानंतर 1960 मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी संस्था कायदा करण्यात येऊन 1961 मध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी संस्था नियम लागू करण्यात आले.

- 3) केंद्राचा सहकारविषयक मॉडेल कायदा, 2002 चे राष्ट्रीय सहकार धोरण आणि 97 व्या घटनादुरुस्तीला अनुसरून राज्यातील 1960 च्या महाराष्ट्र राज्य सहकारी संस्था कायद्यात सुधारणा करणे अपेक्षित होते. यासाठी 2013 मध्ये सुधारित कायदा लागू झाला आहे.
- 4) महाराष्ट्र राज्य सहकारी संस्था (दुरुस्ती) कायदा 2013
 - i) सुधारीत कायदानुसार संचालक (Director) म्हणून काम करणारी व्यक्ती 'तज्ज्ञ' व 'कार्यशील' असली पाहिजे.
 - ii) 'जागृत' सदस्यांनाच यापुढे विचारात घेणे अपेक्षित आहे. अजागृत सदस्यांची 5 वर्षांनी मतदानाच्या हक्कातून, तर 10 वर्षांनी संस्थेतूनच हकालपट्टी करावी.
 - iii) कायद्यातील पोटनियमात दुरुस्ती करायची असल्यास केंद्राचा सहकारविषयक मॉडेल कायदा विचारात घ्यावा लागतो.
 - iv) नवीन कायदानुसार संचालक, सदस्य, व्यवस्थापकीय सदस्य, कर्मचाऱ्यांना सक्तीचे सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण द्यावे लागते.
 - v) व्यवस्थापकीय समितीचा कार्यकाळ पूर्वी 6 वर्षांचा असे, तो आता 5 वर्षांचा करण्यात आला आहे.
 - vi) व्यवस्थापकीय समितीत 1 सदस्यपद अनुसूचित जाती किंवा जमातीसाठी आरक्षित असे, आता 3 सदस्यपदे आरक्षित असतात. 1 सदस्यपद अनुसूचित जाती किंवा जमातीसाठी आणि 2 सदस्यपदे महिलांसाठी.
 - vii) पूर्वी सहकारी संस्थांच्या निवडणुका जिल्हाधिकारी किंवा शासनाचा सहकार विभाग घेत असे. आता राज्यपाल सचिवस्तरावरील अधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली एक 'निवडणूक प्राधिकरण' (Election Authority) स्थापन करतात. हे प्राधिकरण सहकारी संस्थांच्या निवडणुका पार पाडते.
 - viii) निवडणुकांनंतर व्यवस्थापकीय समितीची निवड अशक्य असल्यास राज्य सरकार अशा सहकारी समितीवर अन्य सदस्य, नवीन समिती किंवा 'प्रशासक' (administrator) नेमू शकत असे. नवीन कायदानुसार राज्य सरकारचा प्रशासक नेमण्याचा अधिकार काढून घेतला आहे. त्याऐवजी राज्य सरकार 'प्राधिकृत अधिकारी' च (authorised officer or interim committee) तेवढा नेमू शकते.
 - ix) नवीन कायदानुसार निबंधकाचे हिशेबाबाबतचे अधिकार अधिक सक्तीचे, नियमित आणि शिस्तबद्ध करण्यात आले आहेत.
 - x) पूर्वी लेखापरीक्षण आर्थिक वर्ष संपल्यानंतर 6 महिन्यांत करावे लागे. आता ते आर्थिक वर्ष संपल्यानंतर 4 महिन्यांत करावे लागते.
- 5) महाराष्ट्राने (सहकार विभागाने) 2012 हे वर्ष संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मार्गदर्शनाने आंतरराष्ट्रीय सहकार वर्ष म्हणून साजरे केले तसेच मा. यशवंतराव चव्हाण यांचे जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून देखील साजरे केले. यानिमित्त 'सहकारातून समृद्धीकडे' हा नारा देऊन राज्य शासनाच्या सहकार, पणन व वस्त्रोद्योग विभागाने 2012 मध्ये 'यशवंत सहकार सोहळा' साजरा केला.

सहकार आणि समस्या आणि जागतिक स्पर्धेच्या पार्श्वभूमीवर सहकाराचे भवितव्य (Problems of cooperatives & prospects of cooperatives in the era of Globalisation)

सहकार संकटात आहे का? सहकार का टिकला पाहिजे? आणि तो कसा टिकविता येईल? या 3 प्रश्नांच्या माध्यमातून हा मुद्दा समजून घेता येईल.

1) सहकार संकटात आहे का?

दुग्धजन्य पदार्थांची लक्षणीय निर्यात करून अमूल सहकारी संस्था गेली 12 वर्षे ऑपेडा ऑवॉर्ड मिळवत आली आहे. 2018 मध्ये ती जगातील 9 व्या क्रमांकाची दुग्धोत्पादन कंपनी ठरली. त्याचवेळी 2018 मधील महाराष्ट्र सरकारच्या अहवालानुसार 178 सहकारी साखर कारखान्यांपैकी 101 च चालू होते, तर 40 पूर्णतः बंद पडून निग्रहाच्या वाटेवर होते. काही सहकारी संस्था जागतिक स्पर्धेचा लाभ उठवताहेत तर काही संकटात सापडल्या आहेत. संकटात सापडलेल्या संस्थांचे संकटाचे कारण केवळ जागतिक स्पर्धा नाही, हे येथे नमूद केले पाहिजे. सहकारी संस्था संकटात सापडण्याची खालील कारणे आहेत.

- a) भांडवलाचा अभाव (Lack of Capital) - नवनवीन शोधांमुळे उत्पादन कंपन्यांना त्यांच्या उत्पादन यंत्रणेत बदल करत राहावे लागतात. जुनी यंत्रे निकामी होऊन आधुनिक यंत्रे घ्यावी लागू शकतात. त्यासाठी भांडवल उभारता न आल्यास या कंपन्या बंद पडतात. उत्पादन यंत्रणेत कार्यरत असणाऱ्या सहकारी संस्था या कारणास्तव बंद पडण्याचे प्रमाण मोठे आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांबाबत हे घडलेले आहे.

- b) अकार्यक्षम प्रशासन (Defective Management) - खासगी कंपन्या खरोखर स्पर्धेच्या युगात जगतात. उत्तम व्यवस्थापन, प्रशासकीय गुणवत्ता, गुणवत्तेवर आधारित पदोन्नती, व्यावसायिकता, निर्णयक्षमता, प्रशिक्षित कर्मचारी हे यशस्वी ठरलेल्या खासगी कंपन्यांचे महत्त्वाचे गुण सहकारी संस्थांमध्ये सहसा आढळत नाहीत. सप्टेंबर 2019 मध्ये PMC सहकारी बँक (Punjab & Maharashtra Cooperative Bank) बुडाली. त्यापाठोपाठ 2020 मध्ये कराड सहकारी बँक, CKP सहकारी बँक, मापुसा नागरी सहकारी बँक (गोवा), 2021 मध्ये भाग्योदय नागरी सहकारी बँक बुडाली. या सहकारी बँका बुडण्यामागे बहिर्गत कारणांपेक्षा दिसाळ आणि अकार्यक्षम प्रशासन हे अंतर्गत कारण जास्त महत्त्वाचे ठरले आहे.
- c) राजकीय हस्तक्षेप (Political Interference) - स्थानिक स्वराज्य संस्थांप्रमाणे सहकारी संस्था सुद्धा राजकारणाचा आखाडाच आहेत. ग्रामीण सहकारी सोसायट्यांपासून ते राज्य सहकारी बँकांपर्यंत राजकीय हस्तक्षेप होताना दिसतो. यात प्रत्येक स्तरावर मोठे घोटाळे देखील उघडकीस आलेले आहेत. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेतील 25,000 कोटी रुपयांचा घोटाळा 2011 नंतर उघडकीस येऊ लागला. या घोटाळ्याचा तपास अजूनही चालूच आहे. अकार्यक्षम प्रशासन आणि राजकीय हस्तक्षेपामुळे महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषी ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक 2015 मध्ये अवसायनात गेली आहे.
- d) सरकारवरील अवलंबित्व (Overdependence on Government) - भारतातील आणि महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था, विशेषतः सहकारी सोसायट्यांनी 'तोट्यातच राहणार आणि सरकार मदत करणार' हा (गैर) समजच करून घेतला आहे. आपल्याला स्वतःचे अस्तित्व आहे आणि स्थानिक सभासदांच्या जोरावर एक स्वायत्त यंत्रणा निर्माण करता येऊ शकते, हा विचार या संस्थांनी करणे सोडूनच दिलेले दिसते. या संस्थांना पुनर्वित्तपुरवठा करणे नाबाई आणि सरकारचे जणू कर्तव्यच बनले आहे. या अवलंबित्वामुळे या सोसायट्यांनी आत्मपरीक्षण केलेले दिसत नाही.
- e) अस्थिर मागणी (Instable Demand) - भांडवलशाही बाजार आणि जागतिक स्पर्धेचा खरा संबंध येतो तो येथे. सहकारी संस्थांना खासगी देशी तसेच परकीय कंपन्यांशी स्पर्धा करावी लागते. 2022-23 महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवालानुसार राज्यात 2.23 लाख सहकारी संस्था होत्या. यातील 53% संस्था गृह सहकारी संस्था होत्या, 19% सहकारी पतसंस्था, 13% कृषीप्रक्रिया व पणन सहकारी संस्था होत्या. सहकारी पतसंस्थांना व्यापारी बँकांबरोबर स्पर्धा करावी लागते. सध्याच्या मंदीच्या छायेत जिथे व्यापारी बँकाच संकटात सापडल्या आहेत, तिथे सहकारी पतसंस्थांचे संकट गडद होणे साहजिक आहे. कृषीप्रक्रिया आणि पणन सहकारी संस्थांबाबत अधिक चर्चा करता येईल. या गटात राज्यातील सहकारी साखर कारखाने, कापूस जीनिंग, सूतगिरण्या, हातमाग, यंत्रमाग, दुग्ध, मत्स्यव्यवसाय, भात गिरणी आणि इतर प्रक्रिया संस्था, सहकारी पणन संस्था मोडतात. या सहकारी संस्था ज्या वस्तू बनवितात त्या वस्तूंची मागणी अस्थिर होऊ शकते. उदाहरणार्थ - सहकारी हातमाग आणि यंत्रमाग संस्था कापड बनवितात. या कापडाची थेट स्पर्धा रेमंडसारख्या आधुनिक कापड कंपन्यांच्या कापडाशी असते. त्यात चीनच्या Lu Thai कंपनीचे कापड स्पर्धेत उतरले आहे. स्पर्धेच्या या युगात सहकारी संस्था अधिक अडचणीत सापडल्या आहेत. आर्थिक पाहणी अहवालानुसार 2022 मध्ये महाराष्ट्रातील 2.23 लाख सहकारी संस्थांपैकी 38,549 संस्था तोट्यात होत्या.

2) सहकार का टिकला पाहिजे?

- a) सहकार आणि रोजगार - देशातील, विशेषतः महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था जेवढ्या रोजगारनिर्मिती करतात तेवढी रोजगारनिर्मिती आधुनिक खासगी संस्था करताना दिसत नाहीत. महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांमधील रोजगाराची आकडेवारी उपलब्ध नसली, तरी 2022 मध्ये या संस्थांच्या सभासदांची संख्या तब्बल 5.90 कोटी होती.
- b) सहकार आणि दीर्घकालीन वृद्धी - नफेखोरी आणि छोटे उत्पादनचक्र असणाऱ्या खासगी कंपन्या कमी वेळेत मोठे उत्पन्न कमावण्यामागे असतात. सहकारी उद्योगांमध्ये दीर्घकालीन वृद्धीचे तत्त्व आढळते. समाजवादी अर्थव्यवस्था आणि भांडवलशाही अर्थव्यवस्था कोलमडल्याची आणि आर्थिक संकटे निर्माण झाल्याची उदाहरणे ताजी आहेत.
- c) सहकार आणि सहभाग - सहकाराने सामाजिक-आर्थिक विकासात आणि सामाजिक एकात्मिकतेमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. जिथे जिथे सहकारी संस्था उभ्या राहिल्या, तिथे तिथे समाजातील वंचित घटक, महिला, बेरोजगार यांचे समावेशन झालेले आढळते.

3) सहकार कसा टिकविता येईल?

- विकास - सहकारी तत्वांचा अवलंब करून सहकारी संस्थांचा मुळापासून विकास केला पाहिजे. 1963 मध्ये राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ किंवा 1965 मध्ये राष्ट्रीय डेअरी विकास महामंडळांची स्थापना करण्यात आली. या पद्धतीच्या महामंडळांच्या माध्यमातून सहकारी संस्थांचा विकास केला पाहिजे.
- व्यावसायिकता आणि नावीन्यता - उत्तम प्रशासकीय व्यूहरचनेचा अवलंब करणे, उत्पादन यंत्रणेत बदल करणे, नावीन्यतेचा (innovation) अवलंब करणे, मागणीचा अंदाज घेऊन त्यानुरूप उत्पादन घेणे अथवा उत्पादनात बदल करणे यामुळे या संस्थांचा अंतर्गत विकास होतो.
- सरकारी नियमन आणि विनियमन - सरकारने सहकारी संस्था प्राथमिक टप्प्यात असताना तिचे नियमन केले पाहिजे. परंतु तिला सक्षम बनण्यासाठी प्रेरित करून पुढच्या टप्प्यात ती स्वायत्तही केली पाहिजे. सरकारचा निर्हस्तक्षेप या संस्थांच्या विकासाला पूरक ठरू शकतो.
- पूरक वातावरण - विनियमन व निर्हस्तक्षेप करून सहकारी संस्थांना पोषक वातावरण पुरविणे, अनुकूल कायदे व धोरण बनविणे हे उदारीकरणाच्या युगात सरकारचे कार्य असू शकते. 2011 मधील घटनादुरुस्ती हा या प्रयत्नांमधलाच एक भाग आहे.
- स्पर्धात्मकता - सहकारी संस्था, विशेषतः पतसंस्था आणि उत्पादक संस्थांना स्पर्धात्मक बनविले पाहिजे. अमूल, IFFCO, NAFED, लिज्जत ही आदर्श उदाहरणे आपल्यासमोर आहेतच.

प्रस्तावना

- असिरीयन आणि बॅबिलोनिया संस्कृतीत इ. स. पूर्व 2000 मध्ये मंदिराच्या साधकांनी व्यापाऱ्यांना कर्जे दिल्याचे उल्लेख आढळतात. या संस्कृतीमधील शिलालेख आणि मातीच्या छोट्या टॅब्लेट्सवर कोरलेल्या हम्मुराबी सांकेतिक भाषेत (Hammurabi Code) बँकिंगविषयक नियमांचा उल्लेख आढळतो. बँकिंग इतिहासातील हा सर्वात जुना उल्लेख.
- इटालियन व्यापाऱ्यांनी युरोपमध्ये स्थापन केलेल्या मर्चंट बँकांमध्ये आधुनिक बँकांचे मूळ आढळते. लोम्बार्डी या भागात ज्यू लोकांनी बँकिंग व्यवसाय सुरू केला. धान्याच्या व्यापारासाठी तसेच दूरवरच्या व्यापारी सफरींसाठी ज्यू लोक कर्जे देत असत. ख्रिश्चन लोक धर्मकट्टर असल्यामुळे बँकिंग व्यवसाय करत नसत. त्यामुळे ज्यू लोकांनी बँकिंग व्यवसायात प्रगती केली.
- व्हेनिस शहरात काही सावकारी करणारे लोक 'बँको रोसो' नावाच्या वास्तूजवळ सावकारी करत असत. (जसं वेंडर लोक कचेरीबाहेर बसतात) या सावकारांच्या बाकांना बँको असं म्हणत असत. यावरूनच आर्थिक व्यवहार करणाऱ्या संस्थांना 'बँक' म्हणू लागले. 14 व्या शतकात बर्डी आणि पेरुझी घराण्यांनी बँकिंग व्यवसायात प्रगती घडवून युरोपभर शाखा विस्तार केला. त्या काळातील सर्वात प्रसिद्ध बँक म्हणजे 'मेडिची बँक.' 1397 मध्ये गियोव्हानी मेडिची याने मेडिची बँक स्थापन केली. मेडिची हे तेव्हाचं युरोपमधलं सर्वात श्रीमंतांपैकी एक घराणं होतं. इटालियन आणि एकूण जगातील बँकांचा पाया या गियोव्हानी मेडिचीने घातलाय.
- बँकांना 'अधिकोष' म्हणूनही संबोधले जाते.
- जॉन पॅंगेट यांच्यानुसार 'बँक म्हणजे विविध खात्यांवर ठेवी स्विकारणारी आणि स्वतःला आदेशित चेक स्विकारणारी संस्था होय.'
- केर्नक्रॉस यांच्यानुसार 'बँक म्हणजे पैसा आणि पतपैशाचे व्यवहार करणारी संस्था.'
- भारतीय बँकिंग नियमन कायदा 1949 नुसार, 'ग्राहकांकडून ठेवी स्विकारून मागताक्षणी या ठेवी परत करणारी, चेक व इतर मार्गांनी पैसे काढण्याची परवानगी देणारी, कर्जे देण्यासाठी आणि गुंतवणूक करण्यासाठी ठेवींचा वापर करणारी संस्था म्हणजे बँक होय.
- ऑक्सफर्ड डिक्शनरीनुसार 'बँक म्हणजे पैसे सुरक्षित ठेवण्यासाठी उभारलेली संस्था, जी मागणी केल्यावर ग्राहकाला पैसे परत करते.' 'बँक म्हणजे अशी वित्तीय संस्था जी ग्राहकांच्या ठेवींचा गुंतवणुकीसाठी वापर करते, गरज वाटल्यावर ग्राहकाला या ठेवी परत करते, व्याज कमावण्यासाठी कर्जे देते.'
- भारतात मौर्य काळात (321 इ.स. पूर्व ते 185 इ. स. पूर्व) वचनचिट्या, हुंडी (promissory notes / bill of exchange) यांचा उल्लेख आढळतो. बौद्ध काळात व्यापारी बँकांची भरभराट झालेली दिसते. भारतात ब्रिटिशांनी आधुनिक बँकांचा पाया रोवला. 1770 मध्ये स्थापन झालेली 'बँक ऑफ हिंदुस्थान' ही भारतातील पहिली बँक. या बँकेत युरोपीयन गुंतवणूकदार हे भागभांडवलदार होते. 1832 मध्ये मात्र ही बँक बंद पडली.
- 1806 मध्ये स्वतः ईस्ट इंडिया कंपनीने 'बँक ऑफ कलकत्ता' ही बंगाल प्रांतासाठीची पहिली प्रांतीय बँक (Presidency Bank) स्थापन केली. याआधीही बऱ्याच बँका स्थापन झाल्या असल्या, तरी 'राज्यकर्त्यांनी स्थापन केलेली ही पहिली बँक' होती. नंतर या बँकेचे भागभांडवलदार ब्रिटिश शासन झाले. पुढे आणखी दोन बँकांच्या विलीनीकरणातून इंपेरियल बँक आणि शेवटी त्यातून स्टेट बँक ऑफ इंडियाची निर्मिती झाली.
- 1860 मध्ये कंपनी कायदा 1850 अन्वये मर्यादित जबाबदारीच्या (Limited Liability) तत्वावर Joint Stock बँका स्थापन करण्यास परवानगी देण्यात आली. (या आधी स्थापन झालेल्या बँका अमर्यादित जबाबदारीच्या तत्वावर (Unlimited Liability) स्थापन झालेल्या होत्या.) मर्यादित जबाबदारी तत्वावर स्थापन झालेल्या बँकांमध्ये (किंवा कंपन्यांमध्ये) बँक मालकांची जबाबदारी त्यांनी गुंतविलेल्या भांडवलापुरता सीमित असते. अशी बँक बुडाल्यास खातेदारांना मोबदला देण्यास बँकमालक बांधील नसतात. जबाबदारी कमी असल्यामुळे भांडवलदार या प्रकारच्या बँका स्थापन करण्यास तयार होतात.
- 1863 मध्ये 'बँक ऑफ अम्पर इंडिया ही भारतातली पहिली मर्यादित जबाबदारी तत्वावर स्थापन झालेली बँक.' परंतु ही बँक 1913 मध्ये बंद पडली.

- त्यामुळे 'सर्वात जुनी मर्यादित जबाबदारी तत्त्वावरील बँक' हा मान 1865 मध्ये स्थापन झालेल्या आणि अद्याप सुरू असलेल्या 'अलाहाबाद बँकेला' घावा लागतो. असंही म्हणता येईल की 'अलाहाबाद बँक ही मर्यादित जबाबदारी तत्त्वावर स्थापन झालेली सर्वात जुनी बँक आहे.' 1 एप्रिल 2020 ला दुसऱ्या टप्प्यातील सार्वजनिक बँक विलीनीकरण लागू झाल्यामुळे अलाहाबाद बँक इंडियन बँकेत विलीन झाली आहे.
 - 1881 मध्ये मर्यादित जबाबदारी तत्त्वावर आणखी एक बँक स्थापन झाली - 'अवध कमर्शियल बँक' किंवा 'औंध कमर्शियल बँक'. या बँकेचे वैशिष्ट्य म्हणजे या बँकेचे सर्व भागभांडवलदार भारतीय होते. म्हणजे 'अवध कमर्शियल बँक ही मर्यादित जबाबदारी तत्त्वावर भारतीयांनी स्थापन केलेली पहिली बँक' होय. परंतु ही बँक देखील 1958 मध्ये बंद पडली. त्यामुळे हा मान 1895 मध्ये सुरू झालेल्या आणि अद्याप सुरू असलेल्या पंजाब नॅशनल बँकेला मिळाला. 'पंजाब नॅशनल बँक ही मर्यादित जबाबदारी तत्त्वावर भारतीयांनी स्थापन केलेली सर्वात जुनी बँक होय.'
- 1) वित्त बाजार (Financial Market) म्हणजे साध्या भाषेत पैशांचे व्यवहार जिथे होतात तो बाजार होय. भारतीय वित्त बाजाराचे वर्गीकरण भारतीय नाणेबाजार (Indian Money Market) आणि भारतीय भांडवली बाजार (Indian Capital Market) असे केले जाते. सर्व प्रकारचे बँक व्यवहार आणि 13 महिन्यांपेक्षा कमी मुदतीचे व्यवहार नाणेबाजारात होतात. याऐवजी भांडवली बाजारातील व्यवहारांची मुदत दीर्घ असते.
 - 2) नाणेबाजारातील व्यवहारांसाठी जी साधने वापरली जातात त्यांना पत्रे (Papers) किंवा बिले (Bills) असे म्हणतात. भांडवली बाजारात शेअर (Share), रोखे (Bonds) यासारखी साधने वापरली जातात.
 - 3) अल्पकाळाची रोखता पूर्ण करण्यासाठी, सुरक्षित गुंतवणुकीसाठी नाणेबाजार एक चांगला पर्याय असतो. नाणेबाजारातील दरांमध्ये शेअर बाजाराइतके तीव्र चढउतार नसतात. नाणेबाजारातील गुंतवणुकीमुळे खूप मोठा लाभ होत नसला, तरी शाश्वतता जास्त असते. नाणेबाजारातील गुंतवणूक तरल (liquid) असते. म्हणजे ती काढून घेणे तुलनेने सोपे असते. भांडवली बाजारातील गुंतवणुकीत तुलनेने कमी तरलता असते. बाजाराभिमुखता (marketability) विचारात घेतल्यास नाणेबाजारातील साधनांपेक्षा भांडवली बाजारातील साधने अधिक बाजाराभिमुख असतात. जोखीम जास्त असली तरी भांडवली बाजारातील गुंतवणुकीमुळे अधिक लाभ मिळू शकतो. (किंवा अधिक तोटा देखील होऊ शकतो.)

नाणे बाजार (Money Market)

- 1) सर्व बँक व्यवहार आणि 13 महिन्यांपेक्षा कमी मुदतीचे व्यवहार नाणेबाजारात होतात.
- 2) बँक बाजार (Bank Market) हा असा बाजार असतो, जिथे बँक आणि खातेदार यांच्यात व्यवहार होतात. बँक बाजार या सदरात आपल्याला भारतातील बँकांचा आढावा घ्यायचा आहे.
- 3) उर्वरित 13 महिन्यांपेक्षा कमी मुदतीच्या व्यवहारांसाठी काही उपबाजार कार्यरत आहेत. बँक ते बँक व्यवहार ज्या नाणेबाजारात होतात त्याला 'मागणीदेय/सूचनादेय / मुदतदेय बाजार' असे म्हणतात. शासन ते गुंतवणूकदार व्यवहार ज्या बाजारात होतात त्याला 'शासकीय नाणेबाजार' असे म्हणतात आणि उद्योग ते गुंतवणूकदार व्यवहार ज्या नाणेबाजारात होतात त्याला 'औद्योगिक नाणेबाजार' असे म्हणतात.

बँक बाजार (Bank Market)

बँक व्यवहार - बँक व्यवहारात एकीकडे बँक तर दुसरीकडे खातेदार (व्यक्ती, कुटुंब किंवा संस्था) असतात. ठेवी ठेवणे किंवा कर्जे देणे हे दोन मूळ व्यवहार या बाजारात होतात.

- a) **ठेवी (Deposits)** - बँकांमध्ये ठेवलेल्या ठेवी या खातेदारांच्या संपत्ती (Assets) असतात, तर बँकांच्या देणी (Liabilities) असतात. म्हणून Deposits ना Bank Liabilities हा शब्द देखील वापरला जातो. या ठेवींचे किंवा दायित्वाचे दोन प्रकार पडतात.
- b) **मागणी दायित्व (Demand Liabilities)** - अशा ठेवी, ज्यातील रक्कम ग्राहकाला मागताक्षणीच मिळते त्या ठेवींना मागणी ठेवी म्हणावे. या ठेवीचे 2 उपप्रकार पडतात.

- i) बचत ठेवी (Saving Deposits) : बचत ठेवी ठेवण्यासाठी बँकेत बचत खाते उघडले जाते. या खात्यात अनेक वेळा पैसे ठेवता येतात, परंतु पैसे किती वेळा काढायचे याला मर्यादा असतात. शिलकीवर मासिक किंवा त्रैमासिक पद्धतीने बचत ठेवीवर व्याज मिळते व ते बचत खात्यावर आपोआप जमा होते. बचत खाती वापरणाऱ्यांमध्ये गरीब व मध्यमवर्गाचे प्रमाण जास्त असते. बँकिंग सवय व बचतीची सवय लागण्याच्या उद्देशाने असे खाते महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.
- ii) चालू ठेवी (Current Deposits) : यासाठी बँकेत चालू खाते उघडावे लागते. या खात्यात कितीही वेळा पैसे ठेवता येतात आणि कितीही वेळा काढता येतात. या खात्यांवरील ठेवींवर व्याज मिळत नसते. सहसा व्यापाऱ्यांची खाती चालू खाती असतात. यातला पैसा अस्थिर असल्यामुळे बँकांना हे पैसे मध्यम अथवा दीर्घमुदतीच्या कर्जासाठी वापरता येत नाहीत. चालू खाते चालविण्यासाठी लागणारी फी आणि अल्पकाळासाठी उपलब्ध होणारी तरलता एवढाच काय तो बँकांना फायदा असतो.
- c) मुदत दायित्व (Term Liabilities) - अशा ठेवी ज्या मुदत संपल्यानंतरच ग्राहकाला परत कराव्या लागतात, त्या ठेवींना मुदत ठेवी म्हणावे. याचे खालील उपप्रकार पडतात.**
- i) मुदत ठेवी (Fixed Deposits) : बँकांमध्ये विशिष्ट काळासाठी ठेवी ठेवल्या जातात. ठेवी ठेवण्याची ही मुदत 7 दिवस ते 10 वर्षे असू शकते. रक्कम बचतीत ठेवण्यापेक्षा 'चांगले व्याज मिळणे' हा मुदत ठेवींमागील उद्देश असतो. बँकांना मुदत ठेवी कर्जे देण्यासाठी महत्त्वाची ठरतात. मुदत ठेवींवरील व्याज त्रैमासिक किंवा वार्षिक मिळू शकते. मुदत ठेवी या तारण म्हणूनही वापरता येऊ शकतात. ठेवींमधील रक्कम मुदतीपूर्वी काढावयाची असल्यास बँकांमार्फत व्याज लाभात कपात केली जाते.
- ii) पुनरावर्ती ठेवी (Recurring Deposits) : या ठेवी मुदत ठेवींप्रमाणेच असतात. परंतु ठेवींमध्ये ठेवावयाची रक्कम सुरवातीलाच न ठेवता ती हप्त्याने ठेवली जाते. साधारणतः दर महिन्याला विशिष्ट रक्कम ठेवली जाते. मुदत संपल्यानंतर ठेवीची रक्कम व्याजासकट परत केली जाते. पुनरावर्ती ठेवींमुळे बचतीची सवय लागते व मुदत ठेवींसारखे व्याजही मिळते.
- iii) पिग्मी ठेवी (Pigmy Deposits) : अत्यंत लहान ठेवीदारांना दैनिक किंवा साप्ताहिक पद्धतीने थोडी-थोडी रक्कम ठेवी स्वरूपात ठेवता येते. विशिष्ट पूर्वनियोजित मुदतीनंतर ही रक्कम अल्पव्याजासकट परत केली जाते. या ठेवींमुळे दैनिक बचत करता येते. छोट्या व्यावसायिकांना ही खाती सोयीची असतात. पिग्मी एजंट्स ग्राहकांच्या दारापर्यंत सेवा पुरवितात.
- iv) करबचत ठेवी (Tax Saving Deposits) : बँकांमध्ये 5 वर्षांच्या मुदतीसाठी 1.5 लाख रुपयांपर्यंतच्या ठेवींवर आयकर सवलत मिळत असते. 5 वर्षांपर्यंत या ठेवी काढता येत नाहीत. या ठेवींमध्ये करबचत व व्याजलाभ, असा दुहेरी फायदा ग्राहकाला मिळत असतो.
- v) सार्वजनिक भविष्यनिर्वाह निधी (Public Provident Fund) : हा निधी 1968 पासून भारत सरकार स्वतः बँका व पोस्टांमार्फत उभारत असते. ग्राहकाने या निधीत टाकलेला पैसा रिझर्व्ह बँकेमार्फत भारत सरकारला वापरता येतो. 1.5 लाख रुपयांपर्यंत ठेवींवर आयकर सवलत मिळत असते. अशा ठेवींवर भारत सरकार स्वतः आकर्षक व्याज देते. या ठेवी मात्र 15 वर्षांपर्यंत काढता येत नाहीत.
- vi) अनिवासी भारतीयांच्या ठेवी (FCNR - Foreign Currency Non-Resident Deposits) : अनिवासी भारतीय व्यक्ती भारतीय बँकांमध्ये परकीय चलनाच्या स्वरूपात ठेवी ठेवू शकतात. अशा ठेवींवर व्याज देताना परकीय चलनाचा आंतरराष्ट्रीय व्याजदर विचारात घेतला जातो.
- d) कर्जे (Loans) - बँकांनी खातेदारांना दिलेली कर्जे ही बँकांची संपत्ती (Assets) असते, तर खातेदारांची देणी (Liabilities) होय. (त्यामुळे बँकांचा NPA - Non Performing Assets काढताना बुडीत कर्जे मोजावी लागतात.) कर्जाचे काही प्रकार खाली दिले आहेत.**
- i) कर्ज किंवा अग्रीम (Loan or Advances) : बँक योग्य व लायक कर्जदाराला कर्ज म्हणून विशिष्ट रक्कम देते. ही रक्कम कर्जदाराला बचत खात्यात किंवा कर्ज खात्यात जमा केली जाते. या दिवसापासून या रकमेवर व्याज आकारणी सुरू होते. कर्जदाराने या खात्यातून रक्कम काढली नाही तरी व्याज आकारणी सुरूच असते. कर्जाचा हप्ता सहसा मासिक असतो. हप्त्यातील काही वाटा मुद्दलाचा तर काही व्याजाचा असतो.

- ii) रोखपत (Cash Credit) : बँक योग्य व लायक कर्जदाराला कर्जाची विशिष्ट रक्कम विशिष्ट मुदतीसाठी मंजूर करते. कर्जदार या रकमेपैकी थोडी किंवा पूर्ण रक्कम काढू शकतो. जेवढी कर्जाची रक्कम खात्यातून काढली असेल तेवढ्याच रकमेवर व्याज द्यावे लागते. रक्कम अजिबातच काढली नाही तर किमान फी किंवा अत्यल्प ठरलेले व्याज द्यावे लागते.
- iii) अधिकर्ष सवलत (Over Draft) : काही बँकांच्या काही खातेदारांना खात्यातील शिल्लक रकमेपेक्षा जास्त रक्कम काढण्याची परवानगी मिळते. ही परवानगी विशिष्ट मुदतीसाठी असते व खातेदारागणिक वेगवेगळी असू शकते. या परवानगीला अधिकर्ष सवलत असे म्हणतात. शिल्लक रकमेपेक्षा जितकी जास्त रक्कम काढली असेल त्या रकमेवर खातेदाराला व्याज द्यावे लागते.
- iv) जंगम मालमत्ता कर्ज (Chattel Loan) : सोने, धातू, धातूची भांडी, दागिने अशा वस्तू जंगम मालमत्ता - Chattel म्हणून ओळखल्या जातात. जंगम मालमत्ता तारण ठेवून कर्जे दिली जातात. व्याजासकट कर्ज फिटपर्यंत या जंगल मालमतेचा धारणाधिकार कर्जदात्याकडे असतो. सावकारांमध्ये ही पद्धत लोकप्रिय असली, तरी अलीकडे बँकादेखील अशी कर्जे देणे पसंत करतात.
- v) विभेदित व्याजदर कर्जे (DIR Loans - Differential Interest Rate Loans) : अनुसूचित जाती-जमाती, शेतमजूर, ग्रामीण मजूर, अपंग व्यक्ती यांना सवलतीच्या व्याजदराने जी कर्जे दिली जातात त्यांना विभेदित व्याजदर कर्जे - DIR Loans असे म्हणतात. रिझर्व्ह बँकेने 1970 मध्ये नेमलेल्या डॉ. आर. के. हजारी समितीने विभेदित व्याजदराची शिफारस केली होती. उदा. - गरीब शेतकऱ्यांना 4% विभेदित व्याजदराने कर्जे दिली जातात.
- vi) टिझर कर्जे (Teaser Loan) : कमी उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींना टिझर कर्जे दिली जातात. अशा कर्जाची आगाऊ रक्कम (Down Payment) आणि सुरवातीचा व्याजाचा हप्ता कमी ठेवलेला असतो. त्यामुळे कमी उत्पन्न गटाला ही कर्जे घेता येतात. मात्र जसजशी मुदत पुढे सरकत जाते, व्याजाचा हप्ता वाढत जातो. कर्ज फेडण्याची क्षमता कमी असणाऱ्या (Subprime) व्यक्तींना ही कर्जे दिली जातात. त्यामुळे ती बँकांसाठी थोडी जोखीमभारीत असतात.
- e) देणी (Payments) - दोन व्यक्तींमधील व्यवहारांची मध्यस्थ म्हणून महत्त्वाची भूमिका बँका पार पाडतात. समजा रमेश किरणला काही रक्कम देऊ इच्छितो तर तो बँकेच्या माध्यमातून ही देणी देऊ शकतो. दूरवरच्या व्यक्तींशी रोखीने व्यवहार करणे अशक्य असते. विमुद्रीकरणानंतर तर रोखीच्या व्यवहारांवर अनेक मर्यादा आलेल्या आहेत. त्यामुळे बँक बाजाराच्या माध्यमातून देणी भागवण्याच्या पर्यायाचा वापर दिवसेंदिवस वाढत जातोय.

देणी साधने -

- a) ठेवी ठेवण्यासाठी ठेवी पावत्या (deposit slips) भरून त्यावर तारीख, भरणा रक्कम, नोटांचा तपशील इत्यादी माहिती पुरविली जाते. आजकाल डेबिटकार्डाचा वापर करून एटीएम मशिनमध्ये नोटांचा भरणा करता येतो. खात्यांमधून रकमा काढण्यासाठी आहरण पावत्या (withdrawal slips) भरून त्यावर तारीख, काढावयाची रक्कम आणि खातेदारांची सही इत्यादी माहिती (आणि सोबत पासबुक) पुरवावी लागते.
- b) ठेवी पावत्या किंवा आहरण पावत्या ही साधने खातेदाराचे खाते हाताळताना लागतात. परंतु बँक बाजारात ज्या महत्त्वाच्या साधनांचा अभ्यास केला पाहिजे ती साधने म्हणजे दोन व्यक्तींमधील व्यवहारांदरम्यान वापरली जाणारी साधने. या साधनांद्वारे एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला देणी देण्याचे वचन देत असतो. उदा. - चेक. या वचनाचे रूपांतर प्रत्यक्ष निधी हस्तांतरणात करण्याचे महत्त्वाचे काम बँका करतात. एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला देणी देण्याचे वचन कोणत्या माध्यमातून देतो यावरून या साधनांचे प्रकार पडतात. प्राथमिक स्वरूपात साधनांचे वर्गीकरण कागदी साधने (Paper instruments) आणि इलेक्ट्रॉनिक साधने (Electronic instruments) असे करता येते.
- c) नियामक (Regulator) - सर्व प्रकारच्या देणी साधनांचे नियमन रिझर्व्ह बँक करते. यासाठी रिझर्व्ह बँक अंतर्गत देणी व निरसन नियमन व पर्यवेक्षण मंडळ (Board for Regulation & Supervision of Payment & Settlement Systems) कार्यरत आहे. कागदी साधनांचे नियमन करण्यासाठी Negotiable Instruments Act 1881 कायदा अस्तित्वात असून इलेक्ट्रॉनिक साधनांचे नियमन करण्यासाठी Payment & Settlement Systems Act 2007 कायदा अस्तित्वात आहे.

- d) मध्यस्थ (Player) देणी देण्याच्या वचनाचे रूपांतर प्रत्यक्ष निधी हस्तांतरणात करण्याचे काम बँका करतात. यासाठी देणी देणाऱ्याची बँक आणि देणी घेणाऱ्याची बँक यांच्यामध्ये मध्यस्थाची गरज भासते. हा मध्यस्थ बँकांदरम्यानच्या या व्यवहारांचे निरसन (Clearing) करतो आणि दोन बँकांदरम्यानची देणी (Settlement) भागवतो. कागदी साधनांचे निरसन आणि देणी स्वतः रिझर्व्ह बँक भागवते. इलेक्ट्रॉनिक साधनांचे निरसन व देणी भागवण्यासाठी रिझर्व्ह बँक, NPCI आणि काही खासगी मध्यस्थ कार्यरत आहेत.
- e) कागदी साधने - वचनचिठ्ठी (Promissory Note), विनिमयपत्र (Bill of Exchange), चेक (Cheque) ही कागदी साधनांची ठळक उदाहरणे होत. यापैकी विनिमय पत्र आणि चेक या साधनांचा सध्या वापर होतो. विनिमयपत्राची दोन उदाहरणे - हुंडी आणि डिमांड ड्राफ्ट खाली विचारात घेतली आहे.

हुंडी (Hundi)

- 1) व्यक्ती व व्यक्ती किंवा उत्पादक व व्यापारी किंवा व्यापारी व व्यापारी यांच्यातील व्यवहार सुलभ करण्याचे आर्थिक साधन म्हणजे हुंडी होय. हुंडी हे विनिमयपत्राचे (Bill of Exchange) एक उदाहरण आहे.
- 2) समजा दिनेश हा नाशिक शहरात गुलाबाच्या फुलांची शेती करतो आणि त्याला ही फुले दिल्लीतील एका व्यापाऱ्याकडे (Delhi Blossoms) पाठवायची आहेत. दूरवरच्या या व्यापारात व्यापाऱ्याने आधी पैसे पाठवायचे की दिनेशने आधी फुले पाठवायची हा प्रश्न निर्माण होतो. हा प्रश्न हुंडीद्वारे सोडविला जातो.
- 3) समजा दिल्लीचा व्यापारी दिल्लीतील स्टेट बँकेच्या एका शाखेत जाऊन दिनेशच्या नावाची हुंडी काढतो. या व्यापाऱ्याने स्टेट बँकेत (दिल्ली शाखा) 10,000 रुपये जमा केले आणि 30 दिवसांनी दिनेशला 10,000 रुपये द्यावेत, असा आदेश स्टेट बँकेला या हुंडीद्वारे दिला. 30 दिवसांनी 10,000 रु. देण्याचे आश्वासन स्टेट बँकेद्वारे दिनेशला मिळाल्यामुळे दिनेश फुले पाठविण्यास राजी होतो. मध्येच कधीतरी व्यापाऱ्याला फुले मिळतात आणि 30 दिवसांनी स्टेट बँकेच्या नाशिक शाखेत दिनेशला पैसे मिळतात. व्यवहार पूर्ण होतो.
- 4) हुंडीपत्रात व्यापारी हा हुंडीचा आर्हता (drawer) आहे, स्टेट बँक ही मध्यस्थ (drawee) आहे, तर दिनेश हा प्राप्तकर्ता (payee) आहे. मध्यस्थ (drawee) म्हणून या व्यवहारांमध्ये बँकच असली पाहिजे, असंही नाही. एखादी गैरबँकिंग वित्तीय कंपनी किंवा संस्था किंवा नामनिर्देशित व्यक्तीदेखील मध्यस्थ म्हणून काम करू शकतो. थोडक्यात हुंडीपत्रात भाग घेणाऱ्या पक्षकारांची संख्या 3 (आर्हता, मध्यस्थ व प्राप्तकर्ता) असते.
- 5) हुंडीपत्रात आर्हता हा व्यक्ती किंवा व्यापारी असल्यामुळे (बँक किंवा तत्सम वैधानिक संस्था नसल्यामुळे) हुंडीपत्रावर तिकीट (stamp) लावावे लागते.

चेक (Cheque)

- 1) व्यक्ती ते व्यक्ती हस्तांतरणासाठी वापरले जाणारे सुलभ कागदी साधन म्हणजे चेक होय. व्यक्ती ते व्यक्ती (P2P-Person to Person) देणी देताना तसेच वस्तू किंवा सेवा खरेदीच्या वेळी खरेदीदार ते विक्रेता देणी देताना चेकचा वापर करता येतो. समजा रमेशने किरणला स्टेट बँकेचा 10,000 रुपयांचा चेक दिला. शेजारी या चेकचे उदाहरण रेखाटले आहे. चेकद्वारे रमेशने स्टेट बँकेला आदेश दिला आहे की तिने किरणला 10,000 रु. द्यावेत. चेकपत्रात भाग घेणाऱ्या पक्षकारांची संख्यासुद्धा 3 असते. या चेकपत्रात रमेश आर्हता (drawer) आहे, स्टेट बँक मध्यस्थ (drawee) आहे, तर किरण प्राप्तकर्ता (payee) आहे. परंतु हुंडीपेक्षा इथे 3 फरक आहेत. एक म्हणजे हुंडीची रक्कम विशिष्ट मुदतीनंतर (वरच्या उदाहरणात 30 दिवस) द्यायची आहे. चेकवर नमूद केलेली रक्कम लगेच (चेक वटल्यावर) द्यायची असते. दुसरा फरक म्हणजे हुंडीपत्रावर तिकीट लावावे लागते. चेकचा कागद बँकेनेच पुरवला असून, तो विशिष्ट मानकांनी परिपूर्ण असल्यामुळे तिकीटाची गरज नसते. तिसरा फरक म्हणजे हुंडी वटवायची असेल तर ती त्याच मध्यस्थ बँकेत जमा करावी लागेल. चेक वटवायचा असेल तर किरण तो चेक स्वतःच्या बँकेत (समजा ॲक्सिस बँक) टाकू शकतो.

- 2) किरणने हा चेक ऑक्सिस बँकेत स्वतःच्या खात्यात जमा केला. परंतु चेकवर मध्यस्थ (drawer) स्टेट बँक असल्यामुळे तो निरसनासाठी (clearing) स्टेट बँकेकडे पाठवावा लागतो. स्टेट बँक आर्हताधारकाचे (drawer) नाव आणि सही तपासते आणि चेकवर लिहिलेली रक्कम ऑक्सिस बँकेकडे असलेल्या किरणच्या खात्यात पाठवून देणी (settlement) भागवते. चेक ऑक्सिस बँकेकडून स्टेट बँकेकडे पाठविणे किंवा देणी स्टेट बँकेकडून ऑक्सिस बँकेकडे पाठविणे यासाठी निरसन आणि देणी भागविणाऱ्या यंत्रणेची गरज भासते. फ्लोचार्टमध्ये ही यंत्रणा 'Switch' नावाने दाखविली आहे. ही यंत्रणा म्हणजे एक Computer Server असते. या सर्व्हरला निरसनगृह (Clearing house) असे म्हणतात.
- 3) सुरवातीला निरसनासाठी हे चेक भौतिक स्वरूपात एका बँकेकडून निरसनगृहाकडे आणि तेथून दुसऱ्या बँकेकडे पाठवावे लागत असत. त्यामुळे चेक व्यवहारांच्या निरसनासाठी 5 किंवा त्यापेक्षाही जास्त दिवस लागत असत. 1980 च्या दशकात रिझर्व्ह बँकेने MICR (Magnetic Ink Character Recognition) तंत्रज्ञान आधारीत निरसनास सुरवात केली. चेकवर खालच्या बाजूला विशिष्ट क्रमांक असलेला एक कोड चुंबकीय गुणधर्म असलेल्या शाईपासून छापला जातो. या कोडला MICR कोड असे म्हणतात. हा कोड 9 आकड्यांचा असतो. पहिले 3 आकडे शहर, मधले 3 आकडे बँक आणि त्यापुढील 3 आकडे बँक शाखा दर्शवितात. समजा, स्टेट बँकेने चेकवर MICR कोड टाकला असेल आणि असा चेक ऑक्सिस बँकेने निरसनगृहाकडे पाठवला तर निरसनगृहाला स्टेट बँक, तिची शाखा आणि तिचे शहर एका चुंबकीय शाई ओळखणाऱ्या ऑप्टिकल उपकरणाने चटकन ओळखता येईल आणि तो चेक निरसनासाठी लगेच स्टेट बँकेच्या त्या शहराच्या त्या शाखेला पाठविता येईल. म्हणजे 1980 पासून निरसनात वापरले जाणारे सर्व्हर MICR आधारीत निरसन करायला लागले. त्यामुळे त्याला MICR based Clearing House म्हणायला लागले. 2008 पर्यंत रिझर्व्ह बँकेने अशी 66 निरसनगृहे उभारली होती.
- 4) MICR पद्धतीमुळे चेक वर्गीकरण (sorting) करण्याचा वेळ कमी झाला. परंतु भौतिक चेक हस्तांतरणाचा वेळ काही कमी होऊ शकला नाही. यासाठी 2002-03 मध्ये रिझर्व्ह बँकेचे कार्यकारी संचालक डॉ. आर. बी. बर्मन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली. बर्मन समितीने भौतिक चेक हस्तांतरणाऐवजी CTS (Cheque Truncation System) यंत्रणेची रचना सुचविली. Truncate करणे म्हणजे छोटे करणे. CTS यंत्रणेत चेक स्कॅन करून त्याची इलेक्ट्रॉनिक इमेज केल्यामुळे तो छोटा (truncate) होतो. भौतिक हस्तांतरणाऐवजी या चेकची इलेक्ट्रॉनिक इमेज (soft copy) निरसनासाठी पाठविली जाते. म्हणजे आपल्या उदाहरणात ऑक्सिस बँक आलेला चेक एका CTS स्कॅनरद्वारे स्कॅन करेल आणि त्याची इलेक्ट्रॉनिक इमेज निरसनगृहाला पाठवेल. निरसनगृह ही इमेज स्टेट बँकेला पाठवेल. संगणकावरची ही इमेज बघून स्टेट बँक होकार (अथवा नकार) कळवेल. भौतिकऐवजी इलेक्ट्रॉनिक हस्तांतरणामुळे चेक हस्तांतरण शीघ्र होऊ लागले. बर्मन समितीच्या शिफारशी रिझर्व्ह बँकेने लागू करण्याचा निर्णय घेतल्यामुळे 2002 मध्ये Negotiable Instruments Act 1881 मध्ये तत्सम दुरुस्ती करण्यात आली.
- 5) CTS पद्धत लागू करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने देशभरात 3 प्रकारचे ग्रीड उभारले. दिल्ली ग्रीडमध्ये (दिल्ली, हरियाना, पंजाब, उत्तर प्रदेश, उत्तराखंड, बिहार, झारखंड, राजस्थान, चंडीगड) 1 फेब्रुवारी 2008 पासून, मुंबई ग्रीडमध्ये (महाराष्ट्र, गोवा, गुजरात, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड) 24 सप्टेंबर 2011 पासून आणि चेन्नई ग्रीडमध्ये (आंध्र प्रदेश, तेलंगण, कर्नाटक, केरळ, तमिळनाडू, ओडिशा, पं. बंगाल, आसाम, पुदुच्चेरी) 27 एप्रिल 2013 पासून CTS यंत्रणा सुरू करण्यात आली. MICR आधारीत निरसनगृहांची संख्या 66 होती. CTS आधारीत निरसनगृहांची संख्या 3 वर आली. CTS यंत्रणेत एकाच ग्रीडमध्ये निरसनासाठी आलेले चेक स्थानिक चेक (local cheques) समजले जातात. त्यामुळे चेक निरसनाचा खर्चही कमी झाला.
- 6) इथे महत्त्वाची बाब नमूद केली पाहिजे. MICR आधारीत निरसनगृहाचे काम रिझर्व्ह बँक स्वतः करत होती. CTS आधारीत निरसनाचे (Clearing) काम रिझर्व्ह बँकेने NPCI कडे सोपविले आहे, तर देणी (Settlement) भागवण्याचे काम रिझर्व्ह बँकेने स्वतःकडे ठेवले आहे.